

लोक शिक्षण संचालनालय, म.प्र. भोपाल
द्वारा वर्ष 2023 के लिए जारी प्रश्न बैंक

G P H®

प्रश्न बैंक

(रेमेडियल माड्यूल के प्रश्न-उत्तर सहित)

उत्तर सहित

संस्कृत

कक्षा
10

नई
चुं प्रिंट
सहित

सबसे कम मूल्य

असली प्रश्न बैंक
की पहचान

कच्हर एवं प्रत्येक पृष्ठ पर **G P H** देखकर ही खरीदें।

GUPTA PUBLISHING HOUSE, INDORE (M.P.)

प्रश्न बैंक

संस्कृत (शेमुषी) : कक्षा-10

समय : 3 घण्टे]

प्रश्न पत्र : ब्लू प्रिन्ट

[पूर्णांक : 75

समय : 3 घण्टे]

क्र.	इकाई एवं विषय वस्तु	इकाई पर आवंटित अंक	वस्तुनिष्ठ प्रश्न	अंकवार प्रश्नों की संख्या					कुल प्रश्न
			01 अंक	02 अंक	03 अंक	04 अंक	05 अंक		
(1)	शब्दरूपाणि + अव्ययाः	4+2	6	-	-	-	-	1	
(2)	धातुरूपाणि + उपसर्गाः	4+2	6	-	-	-	-	1	
(3)	सन्धयः + समासाः	3+3	6	-	-	-	-	1	
(4)	प्रत्ययाः + एकपदेन प्रश्नोत्तराणि	3+3	6	-	-	-	-	1	
(5)	विशेषणं/विशेष्यम्+पर्यायः+विलोमः	2+2+2	6	-	-	-	-	1	
(6)	पाठगतप्रश्नोत्तराणि	10	-	5	-	-	-	5	
(7)	प्रश्ननिर्माणम्	2	-	1	-	-	-	1	
(8)	कः कं प्रति कथयति	2	-	1	-	-	-	1	
(9)	श्लोककण्ठस्थीकरणम् (पाठ्यपुस्तकात्)	2	-	1	-	-	-	1	
(10)	अशुद्धकारकसंशोधनम्	2	-	1	-	-	-	1	
(11)	पाठगतरिक्तस्थानपूर्तिः	$\frac{1}{2} \times 4 = 2$	-	1	-	-	-	1	
(12)	पाठाधारितकथाक्रमसंयोजनम्	$\frac{1}{2} \times 4 = 2$	-	1	-	-	-	1	
(13)	वाच्यपरिवर्तनम्	2	-	1	-	-	-	1	
(14)	गद्यांशम् अधिकृत्य अबोधनात्मक प्रश्नानि	3	-	-	1	-	-	1	
(15)	पद्यांशम् अधिकृत्य अबोधनात्मक प्रश्नानि	3	-	-	1	-	-	1	
(16)	नाट्यांशम् अधिकृत्य अबोधनात्मक प्रश्नानि	3	-	-	1	-	-	1	
(17)	अपठितगद्यांशम्	4	-	-	-	1	-	1	
(18)	पत्रलेखनम्/आवेदनपत्रलेखनम्	4	-	-	-	1	-	1	
(19)	निबन्धलेखनम्	4	-	-	-	1	-	1	
	योगः (अंक)	75	30	14	09	12	-	23	

प्रश्न पत्र निर्माण हेतु विशेष निर्देश- (1) 40% वस्तुनिष्ठ प्रश्न, 40% विषयपरक प्रश्न, 20% विश्लेषणात्मक प्रश्न होंगे। (2) प्रश्न क्रमांक 1 से 5 तक वस्तुनिष्ठ प्रश्न होंगे। सही विकल्प, रिक्त स्थान, सही जोड़ी, एक वाक्य में उत्तर, सत्य-असत्य संबंधी प्रश्न होंगे। प्रत्येक प्रश्न के 06 अंक निर्धारित हैं। (3) वस्तुनिष्ठ प्रश्नों को छोड़कर सभी प्रश्नों में आंतरिक विकल्प का प्रावधान होगा। यह विकल्प समान इकाई/उप इकाई से तथा समान कठिनाई स्तर वाले होंगे। इन सभी प्रश्नों की उत्तर सीमा निम्नानुसार होगी- • अति लघु उत्तरीय प्रश्न 02 अंक लगभग 30 शब्द। • लघु उत्तरीय प्रश्न 03 अंक लगभग 75 शब्द। • विश्लेषणात्मक प्रश्न 04 अंक लगभग 120 शब्द, 05 अंक लगभग 120 शब्द। (4) कठिनाई स्तर- 40% सरल प्रश्न, 45% सामान्य प्रश्न, 15% कठिन प्रश्न।

संस्कृत (शेमुषी) : कक्षा-10वीं

पाठ्य पुस्तक शेमुषी द्वितीय भाग से हटाए गए पाठ

स.क्र.	पाठसंख्या	पाठ का नाम
(1)	तृतीयः पाठः	व्यायामः सर्वदा पथ्यः
(2)	दशमः पाठः	भूकम्प विभीषिका
(3)	एकादशः पाठः	प्राणेभ्योऽपि प्रियः शुहृद्

इकाई-1

वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तर

□ प्रत्यय, विशेषणम्/विशेष्य उचितं विकल्पं चित्वा लिखत-

(1) गच्छन् इति पदे कः प्रत्ययः अस्ति-

- (a) तुमुन् (b) शतृ
(c) शानच् (d) क्त

(2) पठनीयः इत्यस्मिन् पदे प्रत्ययः अस्ति-

- (a) तत्त्वा (b) क्त
(c) शतृ (d) अनीयर्

(3) विहाय इत्यस्मिन् पदे प्रत्ययः अस्ति-

- (a) वि + हा + वितन (b) वि + हा + क्त
(c) वि + हा + ल्यप् (d) वि + हा + शतृ

(4) हन् धातोः क्तः प्रत्यय सम्योच्य रूपं अस्ति-

- (a) हन्तः (b) हतः
(c) हंतः (d) हम्तः

(5) क्री + तुमुन् सम्योच्य रूपं अस्ति-

- (a) क्रेतुम् (b) कर्तुम्
(c) क्रीतुम् (d) क्रतुम्

(6) गन्तुम् इत्यस्मिन् पदे प्रत्ययः अस्ति

- (a) अनीयर् (b) क्तवतु
(c) शानच् (d) तुमुन्

(7) सेव् धातोः शानच् प्रत्यय सम्योच्य रूपं अस्ति-

- (a) सेवायमान् (b) सेवा
(c) सेवायमानः (d) सेवमानः

(8) भूः धातोः क्तः प्रत्यय सम्योच्य रूपं भवति-

- (a) भूत्वा (b) भूतः
(c) भूयः (d) भूती

(9) कर्तव्यम् इत्यस्मिन् पदे प्रत्ययः अस्ति-

- (a) शानच् (b) शतृ
(c) तव्यत् (d) मतुप

(10) जेयः इत्यस्मिन् पदे प्रत्ययः अस्ति-

- (a) व्यत् (b) क्यप्
(c) यत् (d) क्त

(11) कश्चित् कृषकः क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत् अस्मिन् वाक्ये विशेषण पदं किम् ?

- (a) कश्चित् (b) कृषकः
(c) आसीत् (d) क्षेत्रकर्षणं

(12) कृषकः तं दुर्बलं तोदनेन नद्यमानः अवर्तत् अस्मिन् वाक्ये विशेषण पदं किम्-

- (a) कृषकः (b) दुर्बलं
(c) वृषभं (d) तोदनेन

(13) कृष्णः धेनूः दुग्धं न ददाति अस्मिन् वाक्ये विशेषण पदं किम् ?

- (a) धेनूः (b) ददाति
(c) दुग्धं (d) कृष्णः

इकाई-2

(14) भार्या बुद्धिमती आसीत् अस्मिन् वाक्ये विशेषण पदम् किम् ?

- (a) बुद्धिमती (b) भार्या
(c) आसीत् (d) वसति

(15) व्यायामेन शरीरं पुष्टं भवति अस्मिन् वाक्ये विशेषण पदं किम् ?

- (a) शरीरं (b) पुष्टं
(c) कलहं (d) कोऽपि

(16) हरिश्चन्द्रः राज्ञः सत्यवादी आसीत् इत्यस्मिन् वाक्ये विशेष्य पदं किम् ?

- (a) राज्ञः (b) हरिश्चन्द्रः
(c) सत्यवादी (d) आसीत्

(17) सन्यासी गृहत्यागी भवति इत्यस्मिन् वाक्ये पदं किम् ?

- (a) गृहत्यागी (b) भवति
(c) सन्यासी (d) कोऽपि

(18) राजसिंहः पार्श्वे बुद्धिमान मंत्री आसीत् वाक्ये विशेष्य पदं किं ?

- (a) राजसिंहः (b) मंत्री
(c) बुद्धिमान (d) पार्श्वे

(19) रामः सर्वेषु राज्ञेषु उत्तमः आसीत् इत्यस्मिन् वाक्ये विशेष्य पदं किं ?

- (a) सर्वेषु (b) राज्ञेषु
(c) रामः (d) उत्तमः

(20) पलायमानम् श्वानम् अस्मिन् पदे विशेष्य पदं किम् ?

- (a) श्वानम् (b) अस्मिन्
(c) पलायमानम् (d) कोपिनास्ति

□ रिक्तस्थानानी पूरयत-

- (1) सलिलं इत्यस्य पर्याय पदं। (नीरं/शरीरं)
(2) पवनः इत्यस्य पर्याय पदं। (वायुः/तड़गं)
(3) भार्या इत्यस्य पर्याय पदं। (भगिनी/कान्ता)
(4) आम्रम् इत्यस्य पर्याय पदं। (रसालं/फलम्)
(5) वनम् इत्यस्य पर्याय पदं। (आननम् / काननम्)
(6) अग्निः इत्यस्य पर्याय पदं। (नीरजः/अनलः)
(7) सविता इत्यस्य पर्याय पदं। (मधुकरः/दिवाकरः)
(8) गजः इत्यस्य पर्याय पदं। (घोटकः/करी)
(9) सुधियः इत्यस्य पर्याय पदं। (अभिज्ञाः/वैज्ञानिकाः)
(10) कमलम् इत्यस्य पर्याय पदं। (पंकजम् / पुष्पम्)
(11) सुकरम् शब्दस्य विलोम पदं। (शुद्धम् / दुर्बलम्)
(12) सान्ताः शब्दस्य विलोम पदं। (भयान्ताः/अनन्ताः)
(13) विमूढधी शब्दस्य विलोम पदं। (निधिः/सुधीः)
(14) अस्तमये शब्दस्य विलोम पदं। (सायं/उदये)
(15) प्रसीदति शब्दस्य विलोम पदं। (प्रकुप्यति/नियुव्यति)
(16) चौरः आसीत् । (आरक्षी/विपक्षी)
(17) कृषकायः आसीत् । (अभियुक्तः/नृयुक्तः)
(18) पिता पुत्राय वाल्ये यच्छति। (विद्यां/आभूषणं)

उत्तर- (1) (b) (2) (d) (3) (c) (4) (b) (5) (b) (6) (d) (7) (d) (8) (b) (9) (c) (10) (c) (11) (a) (12) (b) (13) (d) (14) (a) (15) (b) (16) (a) (17) (c) (18) (b) (19) (c) (20) (a).

4/जी.पी.एच. प्रश्न बैंक

- (19) वाचि भवेत् । (वक्रता/अवकृता)
 (20) भूकम्पेन निहन्यन्ते।
 (कृषकः/विवशाः)

उत्तर- (1) नीरं (2) वायुः (3) कान्ता (4) रसालं
 (5) काननम् (6) अनल (7) दिवाकरः (8) करी
 (9) अभिज्ञाः (10) पंकजम् (11) दुर्वहम् (12) अनन्त
 (13) सुधीः (14) उदये (15) प्रकुप्यति (16) आरक्षी
 (17) अभियुक्तः (18) विद्यां (19) वक्रता (20) विवशाः।

इकाई-3

□ शब्दरूपाणि / उपसर्गः पदस्य युग्मं मेलयत-

(1) फलानां	सप्तमी एकवचनम्
(2) राज्ञी	दुस्
(3) संचरते	आङ् (आ)
(4) दुष्कर्म	चतुर्थी विभक्ति
(5) संस्कृतम्	सम्
(6) अधिकार	पञ्चमी
(7) प्र + हरति	इदम्
(8) आजन्मः	सम्
(9) गृहात्	तृतीया एकवचनम्
(10) अस्मिन्	अधि
(11) काठिन्येन्	प्रहरति
(12) धेनूनाम्	षष्ठी एक वचनम्
(13) दूरौ	उत्
(14) बालकाय	प्रथमा द्विवचनम्
(15) उत्कर्ष	षष्ठी बहुवचनम्

- उत्तर- (1) फलानां षष्ठी बहुवचनम्
 (2) राज्ञी सप्तमी एकवचनम्
 (3) संचरते सम्
 (4) दुष्कर्म दुस्
 (5) संस्कृतम् सम्

(6) अधिकार	अधि
(7) प्र + हरति	प्रहरति
(8) आजन्मः	आङ् (आ)
(9) गृहात्	पञ्चमी
(10) अस्मिन्	इदम्
(11) काठिन्येन्	तृतीया एकवचनम्
(12) धेनूनाम्	षष्ठी बहुवचनम्
(13) दूरौ	प्रथमः द्विवचनम्
(14) बालकाय	चतुर्थी
(15) उत्कर्ष	उत्

इकाई-4

□ धातुरूपाणि/अव्ययः एकवाक्येन उत्तरत् -

- (1) 'वद धातोः' लोट लकारस्य मध्यम पुरुष बहुवचनम् कयं किम् ?
- (2) 'अस् धातोः' लृट लकारस्य प्रथम पुरुष बहुवचनम् कपं किम् ?
- (3) 'लभ् धातोः' लट् लकारस्य उत्तम पुरुष एकवचनं रुपं किम् ?
- (4) 'हन् धातोः' लोट लकारस्य प्रथम पुरुष एकवचनं किम् ?
- (5) 'गच्छति' क्रियापदे कः धातु अस्ति?
- (6) 'गम् धातोः' लङ् लकारस्य प्रथम पुरुष द्विवचनं किम् अस्ति?
- (7) 'मोहनः तिष्ठति' अस्मिन् वाक्ये कः धातुः?
- (8) "अहमऽपि आपणं गच्छामि" अस्मिन् वाक्ये अव्ययं किम् अस्ति?
- (9) "विद्यामाता इव रक्षीत" अस्मिन् वाक्ये अव्यय पदं किम् अस्ति?
- (10) "सदाचारः एव परमोधर्मः" अस्मिन् वाक्ये अव्ययं किम् अस्ति?

- (11) "अचिरं गृहं गच्छ" अस्मिन् वाक्ये अव्यय पदं किम् अस्ति? (13) हरिततरुणाम् कर्मधारय समास अस्ति।

- (12) "अथ रामायण कथा आरभ्यते" अस्मिन् वाक्ये अव्यय पदं किम् अस्ति? (14) महान् आत्मा ऐषाम् महात्मा अस्ति।

- (13) "अहं श्वः ग्रामं गमिष्यामि" अस्मिन् वाक्ये अव्यय पदं किम् अस्ति? (15) संख्या पूर्वो द्विगु समास अस्ति।

- (14) "तत्र शिवालयः अस्ति" अस्मिन् वाक्ये अव्यय पदं किम् अस्ति? उत्तर- (1) न

- (15) "वृथा कलहम् मा कुरु" अस्मिन् वाक्ये अव्यय पदं किम् अस्ति? (2) आम्

- उत्तर- (1) वदत (2) भविष्यन्ति (3) लभे (4) हन्तु
(5) गम् (6) अगच्छताम् (7) स्था (8) अपि (9) इव
(10) एव (11) अचिरं (12) अथ (13) श्वः (14) तत्र
(15) वृथा, मा।

इकाई-5

□ शुद्ध वाक्यानां समक्षे 'आम्' अशुद्ध वाक्यानां समक्षे 'न' लिखत।

- (1) ग्रन्थालये इति पदे गुण सन्धि अस्ति।
(2) भानूदयः इत्यस्मिन् पदे दीर्घ सन्धि अस्ति।
(3) हितोपदेश इत्यस्मिन् पदे यण सन्धि अस्ति।
(4) ममैव इत्यस्मिन् पदे वृद्धि सन्धि अस्ति।
(5) यदि + अपि पूर्ण पदं यद्यपि अस्ति।
(6) सम् + चरणम् पूर्ण पदं संचरणम् अस्ति।
(7) अन्य + अपि अयादि संधि अस्ति।
(8) नयनम् इत्यस्मिन् पदे व्यञ्जन संधि अस्ति।
(9) अन्य पद प्रधानः तत्पुरुषः अस्ति।
(10) घनश्याम् इति पदे कर्मधारय समास अस्ति।
(11) यथा शक्ति इत्यस्मिन् पदे अव्ययीभाव समास वर्तते।
(12) वाचि पटुः समस्त पद वाक्पटुः अस्ति।

- (1) न
(2) आम्
(3) न
(4) आम्
(5) आम्
(6) आम्
(7) न
(8) न
(9) न
(10) आम्
(11) आम्
(12) आम्
(13) आम्
(14) न
(15) आम्।

इकाई-(6 से 11)

□ अधोलिखितेषु प्रश्नेषु उत्तराणि संस्कृतभाषायाम् लिखत ।

- (1) केषां माला रमणीया?
(2) कविः किमर्थम् प्रकृतेः शरणम् इच्छति?
(3) मनुष्याणां महान रिपुः कः?
(4) बुद्धिमती केन उपेल पितुर्गृहं चलिता?
(5) कीदृशं कर्म व्यायामसंज्ञितम् कथ्यते?
(6) कृषकः किं करोति स्म?
(7) वस्तुतः चौरः कः आसीत्?
(8) कीदृशे प्रदेशे पदयात्रा न सुखावहा?

- (9) निर्धनः जनः कथं क्तिं उपार्जितवान्?
- (10) पिता पुत्राय बाल्ये किं यच्छति?
- (11) प्राणेभ्योऽपि कः रक्षणीयः?
- (12) कीदृशः प्राणिनः भूकम्पेन निहन्यन्ते?
- (13) अनिशं महानगरमध्ये किं प्रचलति?
- (14) बुद्धिमती कुत्र व्याघ्रं ददर्श?
- (15) कस्य मांसं स्थिरीभवति?

- उत्तर- (1) हरित तरुललितलतानाम् ।
 (2) अत्र धरातले जीवितं दुर्वहं जातम् अतः
 कविः प्रकृतेः शरणम् इच्छति।
 (3) मनुष्याणां महान् रिपुः आलस्यम् ।
 (4) बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता।
 (5) शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् कथ्यते।
 (6) कृषकः वलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं करोतिस्म।
 (7) वस्तुतः चौरः आरक्षी आसीत् ।
 (8) विजने प्रदेशे पदयात्रा न सुखावहा।
 (9) निर्धनः जनः भूरि परिश्रम्य वित्तम् उपार्जितवान्।
 (10) पिता पुत्राय पाल्ये विद्याधनं यच्छति।
 (11) प्राणेभ्योऽपि सदाचारः रक्षणीयः।
 (12) विवशाः प्राणिनाः भूकम्पेन निहन्यन्ते।
 (13) अनिशं महानगरमध्ये कालायसचक्रम् प्रचलति।
 (14) बुद्धिमती गहनकानने व्याघ्रं ददर्श।
 (15) व्यायामभिरतस्य मांसं स्थिरीभवति।

इकाई-12

□ अधोलिखितेषु वाच्य परिवर्तन कुरुत-

- (1) गुणी गुणं जानाति (बहुवचने)
- (2) पशुः उदीरितम् अर्थं गृह्णति (कर्मवाच्ये)
- (3) मृगाः मृगैः सह अनुप्रजन्ति (एकवचने)
- (4) कः छायां निवारयति (कर्मवाच्ये)

- (5) तेन एव वह्निना शरीरं दह्यते (कर्तृवाच्ये)
- (6) तेन फलानि खाद्यन्ते (कर्तृवाच्ये)
- (7) चौराः ग्रामे नियुक्ताः राजपुरुषाः आसन् (एकवचने)
- (8) आत्महितैषिभिः व्यायामः क्रियते (कर्तृवाच्यम्)
- (9) मोहनः पाठं पठति (कर्मवाच्ये)
- (10) लतया गीतं गीयते (कर्तृवाच्ये)

उत्तर- (1) गुणिनः गुणं जानन्ति।

- (2) पशुना उदीरितः अर्थः गृह्यते।
- (3) मृगः मृगैः सह अनुप्रजति।
- (4) केन छाया निवार्यते?
- (5) सः एव वहिः शरीरं दहते।
- (6) सः फलम् खादति।
- (7) चौरः ग्रामे नियुक्तः राजपुरुषः आसीत् ।
- (8) आत्महितैषिणः व्यायामं कुर्वन्ति।
- (9) मोहनेन पाठः पठ्यते।
- (10) लता गीतम् गायति।

इकाई-13

□ अधोलिखितेषु संवादेशु कः कं प्रति कथयति-

- (1) वस्तुतः वनराजः भवितुं तु अहमेव योग्यः ।
- (2) अहम् वनराजः किं भयं न जायते।
- (3) राजा तु रक्षकः भवति परं भवान् तु भक्षकः ।
- (4) तूष्णीं भव। कथं त्वं योग्यः वनराजपदाय?
- (5) वस्तुतः सर्वे वन्यजीविनः अन्योन्याश्रिताः।
- (6) तस्य मृतशरीरं राजमार्गं निकषा वर्तते।
- (7) निजकृत्यस्य फलं शुद्ध्यति।
- (8) अरे। अरे। किं जल्पसि यदि अहं कृष्ण वर्णः तद्वत् किं गौराङ्गः।
- (9) अरे। अरे। माम् विहाय कथमन्या राजा भवितुमर्हति।
- (10) मम् नृत्यं तु प्रकृतेः आराधना।

उत्तर-

कः कथयति

कम् प्रति कथ

उत्तर- (1) कस्याः

(1) काकः

वानरः

(2) केषु

(2) सिंहः

वानरः

(3) कस्मात्

(3) वानरः

सिंहः

(4) कया

(4) मयूरः

वानरः

(5) कीदृशं

(5) प्रकृतिमाता

सर्वप्राणिनः

(6) कः

(6) कर्मचारी

न्यायाधीशः

(7) केषाम्

(7) आरक्षी

अभियुक्तः

(8) केन्

(8) काकः

पिकः

(9) कस्याः

(9) वकः

वानरः

(10) कां

(10) मयूरः

काकः

(11) कं

(12) कः

(13) कीदृशी

(14) कुत्र

(15) कस्य ।

इकाई-14

□ स्थूलपदान्याधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

(1) प्रकृत्याः सन्निधौ वास्तविकं सुखं विद्यते।

(2) महानगरेषु वाहनानाम् अनन्ताः पङ्क्तयः धावन्ति।

(3) त्वं मानुषात् विभेषि।

(4) बुद्धिमती चपेटया पुत्रौ प्रहतवती।

(5) व्यायामं कुर्वतः विरुद्धं अपि परिपच्यते।

(6) अरयः व्यायामिनं न अर्दयन्ति।

(7) धेनूनाम् माता सु सुरभिः आसीत्।

(8) सः कृष्णेण भारम् उदवहति।

(9) मयूरस्य नृत्यं प्रकृतेः आराधना।

(10) सर्वे प्रकृतिमातरं प्रणमन्ति।

(11) पुत्रं द्रष्टुं सः प्रस्थितः।

(12) न्यायाधीशः वंकिमचन्द्रः आसीत्।

(13) एतादृशी भयावह घटना गढवाल क्षेत्रे घटिता।

(14) विवशाः प्राणिनः आकाशे पिपीलिकाः इव निहयन्ते।

(15) तत्त्वथिस्य निर्णयः विवेकेन कर्तुं शक्यः।

इकाई-16

□ अशुद्धकारक संसोधनम् कुरुत -

(1) रामः पुस्तकं पठसि।

(2) गणेशं नमः।

(3) त्वम् मानुषात् विभेमि।

(4) बालकाः विद्यालयं आगच्छति।

(5) मोहनः कलमस्य लिखति।

(6) लता गीतानि गीयते।

(7) सैनिकः अश्वेन पतति।

(8) खगाः वृक्षाय निवससि।

(9) गङ्गा हिमालयं प्रवहति।

(10) मयूरः वने नृत्यन्ति।

उत्तर- (1) रामः पुस्तकं पठति।

(2) गणेशाय नमः।

- (3) त्वम् मानुषात् विभेसि।
- (4) बालकाः विद्यालयात् आगच्छन्ति।
- (5) मोहनः कमलेन लिखति।
- (6) लता गीतं गायति।
- (7) सैनिकः अश्वात् पतति।
- (8) खगाः वृक्षेषु निवसन्ति।
- (9) गङ्गा हिमालयात् प्रवहति।
- (10) मयूराः वने नृत्यन्ति।

इकाई-16

□ अधोलिखितेषु गद्यांशस्य प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृत भाषायाम् लिखतः -

(1) अस्ति देउलाख्यो ग्रामः। तत्र राजसिंहः नाम राजपुत्रः वसति स्म। एकदा केनापि आवश्यककार्येण तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रद्वयो पेटा पितुर्गृहं प्रति चलिता। मार्गे गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श। सा व्याघ्रमागच्छन्तं दृष्ट्वा घाष्टर्यात् पुत्रौ चपेटया प्रछत्य जगाद- “कथमेकैकशो व्याघ्रभक्षणाय कलहं कुरुथः? अयमेकस्तावद्धिभष्य मुख्यताम्। पश्चाद् अन्योः द्वितीयः कश्चिल्लक्ष्यते।
प्रश्नाः (अ) देउलाख्यो ग्रामः को वसतिस्म?

(ब) तस्य भार्या का आसीत्?

(स) सा कं ददर्श?

उत्तर- (अ) राजसिंह नाम राजपुत्रः वसतिस्म।

(ब) तस्य भार्या बुद्धिमती आसीत्।

(स) सा एकं व्याघ्रं ददर्श।

(2) कश्चित् कृषकः बलीवदभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्। तयोः बलीवर्दयोः एकः शरीरेण दुर्बलः जवेन गन्तुमशक्तश्चासीत्। अतः कृषकः तं दुर्बलं वृषभं तोदनेन नुद्यमानः अवर्तत। सः ऋषभः

हलमूढवा गन्तुमशक्तः क्षेत्रे पपात। क्रुद्धः कृशीवलः तमुल्यापयितुं बहुवारम् यत्नम्करोत। तथापि वृषः नोत्थितः। भूमौ पतिते स्वपुत्रं दृष्ट्वा सर्वधेनूनां मातुः सुरभेः नेत्राभ्यामात्राणि आविरासन्।

प्रश्नाः

(अ) कृषकः काभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्?

(ब) तयोः बलीवर्दयोः एकः कीदृशः आसीत्?

(स) मातुः सुरभेः नेत्राभ्याम् कानि आविरासन्?

उत्तर-

(अ) बलीवर्दाभ्याम् क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्।

(ब) तयोः बलीवर्दयोः एकः शरीरेण दुर्बलः आसीत्।

(स) मातुः सुरभेः नेत्राभ्याम् अश्रुणि अविरासन्।

(3) वनस्य दृश्यं समीपे एवैका नदी वहति। एकः सिंहः सुखेन विश्राम्यते। तदैव एकः वानरः आगत्य तस्य पुच्छं धुनाति। क्रुद्धः सिंहः तं प्रहर्तुमिच्छति परं वानरस्तु कूर्दित्वा वृक्षमारुढः। तदैव अन्यस्माद् वृक्षात् अपरः वानरः सिंहस्य कर्णमाकृष्य पुनः वृक्षोपरि आरोहति। एवमेव वानराः वारं-वारं सिंहं तुदन्ति। क्रुद्धः सिंहः इतस्ततः, धावति, गर्जति परं किमपि कर्तुमर्थः एव तिष्ठति।

प्रश्नाः

(अ) कः सुखेन विश्राम्यते?

(ब) कः आगत्य सिंहस्य पुच्छं धुनाति?

(स) क्रुद्धः सिंहः किं करोति?

उत्तर-

(अ) सिंहः सुखेन विश्राम्यते।

(ब) वानरः आगत्य सिंहस्य पुच्छं धुनाति।

(स) क्रुद्धः सिंहः इतस्ततः धावति गर्जति च।

(4) विचित्रा देवगतिः। तस्यामेव रात्रौ तस्मिन् गृहे कश्चन चौरः गृहाभ्यन्तरं प्रविष्टः। तत्र निहितामेकां

इकाई-17

मञ्जूषाम् आदाय पलायितः। चौरस्य पादध्वनिना प्रबुद्धोऽतिथिः चौरशङ्कया तमन्वधावत् अगृहणाच्चः परम् विचिमघटत। चौरः एव उच्चैः क्रोशितुमारभत् “चौरोऽयं चौरोऽयम्” इति।

प्रश्नाः

- (अ) विचित्रा कः?
- (ब) तस्मिन् गृहे कः प्रविष्टः?
- (स) चौरः काम् आदाय पलायितः?

उत्तर-

- (अ) विचित्रा दैवगतिः।
- (ब) तस्मिन् गृहे कश्चन् चौरः प्रविष्टः।
- (स) चौरः तत्र निहितामेकां मञ्जूषाम् आदाय पलायितः।
- (5) कश्चन निर्धनो जनः भूरि परिश्रम्य किञ्चिद् क्तिमुपार्जितवान् लेन वित्तेन स्वपुत्रम् एकस्मिन् महाविद्यालये प्रवेशं दापयितुं सफलो जातः। तत्तनयः तदैव छात्रावासे निवसन् अध्यये संलग्नः समभूत्। एकदा स पिता तनूजस्य करुणतामा कर्ण्य व्याकुलो जातः पुत्रं द्रष्टुं च प्रस्थितः। परमर्थकाश्येन पीडितः स वसायानं विहाय पदातिरे प्राचलत्।

प्रश्नाः

- (अ) कः भूरि परिश्रम्य किञ्चिद् वित्तमुपार्जितवान्?
- (ब) तेन कथं कुत्र च स्वपुत्रं प्रवेशं दापयितुं सफलो जातः?
- (स) एकदा स पिता कथं व्याकुलो जातः?

उत्तर-

- (अ) निर्धनो जनः भूरि परिश्रम्य किञ्चिद् वित्तमुपार्जितवान्।
- (ब) तेन स्वपुत्रं महाविद्यालये प्रवेशं दापयितुं सफलो जातः।
- (स) स्वतनूजस्य रुग्णतामाकर्ण्य व्याकुलो जातः।

□ अधोलिखितेषु पद्यांशस्य प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृत भाषायां लिखत-

- (1) व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजनाम्। स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः॥

प्रश्नाः

- (अ) कः सदा पथ्यः?
- (ब) व्यायामो हि सदा कथं बलिनाम्?
- (स) स्निग्धभोजनां कः सदा पथ्यः?

आदर्श उत्तर-

- (अ) व्यायामो हि सदा पथ्यः।
- (ब) व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनाम्।
- (स) स्निग्धभोजनां व्यायामो हि सदा पथ्यः।

- (2) विचित्रे खलु संसारे नास्ति किञ्चिन्निरर्थकम्। अश्वश्चेद् धावने वीरः भारस्य वहने खरः॥

प्रश्नाः

- (अ) कुत्र किञ्चिन्निरर्थकं नास्ति?
- (ब) विचित्रे खलु संसारे किं नास्ति?
- (स) कः धावने वीरः अस्ति?

आदर्श उत्तर-

- (अ) विचित्रे खलु संसारे किञ्चिद् निरर्थकं नास्ति।
- (ब) विचित्रे खलु संसारे किञ्चिद् निरर्थकं नास्ति।
- (स) अश्वः धावने वीरः अस्ति।

- (3) गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणोः बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः। पिको बसन्तस्य गुणं न वायसः, करी च सिंहस्य बलं न मूषकः॥

प्रश्नाः

- (अ) कः गुणं वेत्ति?
- (ब) बलं कः न वेत्ति?
- (स) कः बसन्तस्य गुणं वेत्ति कः न वेत्ति?

आदर्श उत्तर-

(अ) गुणी गुणं वेत्ति।

(ब) बलं निर्बलं न वेत्ति।

(स) पिकः वसन्तस्य गुणं वेत्ति वायसः न वेत्ति।

(4) आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् विदुषां वचः।

तस्माद् रक्षेत् सदाचारं प्राणेभ्योऽपि विशेषतः॥

प्रश्नाः

(अ) कः प्रथमो धर्मः?

(ब) आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् केषां वचः?

(स) तस्माद् कं रक्षेत् ?

आदर्श उत्तर-

(अ) आचारः प्रथमो धर्मः।

(ब) आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् विदुषां वचः।

(स) तस्माद् सदाचारं रक्षेत्।

(5) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति॥

प्रश्नाः

(अ) आलस्यं हि केषां शरीरस्थो महान् रिपुः?

(ब) कस्य समो बन्धुः नास्ति?

(स) किं मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः?

आदर्श उत्तर-

(अ) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।

(ब) उद्यम समो बन्धुः नास्ति।

(स) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।

इकाई-18

अधोलिखितेषु नाट्यांशस्य प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृत भाषायां लिखत।

(1) पिकः अलम् अलम् अतिविकृत्यनेन। किं विस्मर्यते-

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः॥

प्रश्नाः -

(अ) काकः कीदृशः पिकः कीदृशः?

(ब) कदा काकः काकः पिकः पिकः?

(स) 'शृवन' इत्यस्य शब्दस्य प्रकृति प्रत्ययं पृथक् कुरुत।

आदर्श उत्तर-

(अ) काकः कृष्णः पिकः कृष्णः।

(ब) वसन्तसमये।

(स) 'शृ' धातुः शतृ प्रत्ययः।

(2) प्रकृतिमाता- अहं प्रकृतिः युष्माकं सर्वेषां जननी? यूयं सर्वे एव मे प्रियाः। सर्वेषमेव महत्कृते महत्त्वं विद्यते यथासमयत् न तावत् कलहेन समयं वृथा यापयन्तु अपितु मिलित्वा एव मोदध्वे जीवनं च समयं कुरुध्वम्। तद्यथा कथितम् - प्रजा सुखे सुखं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

प्रश्नाः

(अ) अहं प्रकृतिः केषां जननी?

(ब) राज्ञः सुखं कस्मिन्?

(स) 'युष्माकम्' इत्यस्य पदस्य मूलशब्दं विभक्ति वचनश्च लिखत।

आदर्श उत्तर-

(अ) युष्माकं सर्वेषां जननी।

(ब) राज्ञः सुखम् प्रजा सुखे।

(स) युष्मद् शब्द, षष्ठी विभक्ति बहुवचनम्।

(3) काकः- सर्वथा अयुक्तमेतत् यन्मयूर- हंस- कोकिल-चक्रवाक- शुक सारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु दिवान्धस्यास्य करालवक्त्रस्य- अभिषेकार्थं सर्वे सजाः। पूर्णं दिनं यावत् निद्रायमाणः एवः कथमस्मान् रक्षिष्यति। वस्तुतस्तु- स्वाभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियवादिनम्।

उलूकं नृपति कृत्वा का नु सिद्धिर्भविष्यति॥

प्रकृतिमाता- भोः भोः प्राणिनः। यूयम् सर्वे एव मे सन्ततिः। कथं मिथः कलहं कुर्वन्ति। वस्तुतः सर्वे चन्य जीविनः अन्योन्याश्रितः।

प्रश्नाः

(अ) पूर्णं दिनं यावत् निद्रायमाणः कः कथमस्मान् रक्षिष्यति?

(ब) उलूकं नृपतिं कृत्वा का नु का भविष्यति।

(स) के सर्वे एव मे सन्ततिः?

(4) एव

(5) सदा

(6) वहिः

(7) यत्र-तत्र

(8) बलस्यार्ध

(9) विद्या

(10) अहिभुक् ।

इकाई-20

उत्तर-

(अ) उलूकः रक्षिष्यन्ति।

(ब) उलूकं नृपतिं कृत्वा का नु सिद्धिः भविष्यति।

(स) यूयम् सर्वे एव मे सन्ततिः।

इकाई-19

□ रिक्तस्थानानि पूर्तिं कुरुत-

(भृशम्, यत्र, तत्र, अत्र, अपि, एव, सदा, वहिः, बलस्यार्ध, विद्या, अहिभुक्)

(1) इदानीं वायुमण्डलं प्रदूषितमस्ति।

(2) जीवनं दुर्वहम् अस्ति।

(3) प्राकृतिक वातावरणे क्षणं संचरणम् लाभदायकं भवति।

(4) पर्यावरणस्य संरक्षणं प्रकृतेः आराधना।

(5) समयस्य सुदपयोगः करणीयः।

(6) भूकम्पित समये गमनमेव उचितम् भवति।

(7) हरितीमा शुचि पर्यावरणम् ।

(8) व्यायामः कर्तव्यः ।

(9) बिना जीवनं नास्ति।

(10) मयूरः इति नाम्नाऽपि ज्ञायते।

उत्तर- (1) भृशम्

(2) अत्र

(3) अपि

□ स्वपादयपुस्तकस्य सुभाषितानि पाठात् सुभाषितं शुद्धं श्लोक द्वयस्य लेखनम् करणीयाः।

1. आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥

अर्थ- आलस्य मनुष्यों के शरीर में रहने वाला महान् शत्रु है। परिश्रम के समान कोई भी बन्धु (भाई, सखा) नहीं है, जिसे (परिश्रम को) करके व्यक्ति दुःखी नहीं होता है।

2. गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो,
बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्वलः ।
पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः,
करी च सिंहस्य बलं न मूषकः ॥

अर्थ- गुणवान् (ही) गुण को जानता है, गुणहीन व्यक्ति (गुण को) नहीं जानता है। बलवान् (ही) बल को जानता है, अशक्त (बल को) नहीं जानता है, वसन्त ऋतु के गुण कोयल जानती है, कौआ नहीं। शेर के बल को हाथी जानता है, चूहा नहीं।

3. निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति,
ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै,
कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥

अर्थ- जो कारण को लक्ष्य करके (जानकर/देखकर) क्रोधित होता है, वह उस (कारण) के हट जाने पर

निश्चय ही प्रसन्न हो जाता है। जिसका मन अकारण द्वेष करता है, उसे व्यक्ति कैसे प्रसन्न करेगा ?

4. उदीरितोऽर्थः पशूनापि गृह्यते,
हयाश्च नागाश्च वहन्ति बोधिताः।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः,
परोद्दिगतज्ञानफलाः हि बुद्धयः॥

अर्थ- बताया गया विषय (निर्देश) पशु के द्वारा भी ग्रहण कर लिया जाता है। घोड़े और हाथी बोधित होकर भार ढोते हैं। विद्वान व्यक्ति न कहे जाए विषय का भी अनुमान कर लेता है। बुद्धियाँ दूसरों के द्वारा किए गए संकेत से उत्पन्न ज्ञान रूपी फल को पा लेती हैं अर्थात् दूसरों के संकेतों से ही गूढ़ विषय को जान लेती हैं।

5. क्रोधो हि शत्रुः प्रथमो नराणां,
देहस्थितो देहविनाशनाया।
यथास्थितः काष्ठगतो हि वहिः,
स एव वह्निर्दहते शरीरम्॥

अर्थ- लोगों के शरीर सर्वनाश के लिए प्रथम शत्रु देह में स्थित क्रोध है। जैसे काष्ठ (लकड़ी) में स्थित (लगी हुई) आग लकड़ी को ही जलाती है उसी प्रकार (शरीर में स्थित क्रोध) शरीर को जलाता है।

6. मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति,
गावश्च गोभिः तुरगास्तुरङ्गैः।
मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः,
समान-शील-व्यसनेषु सख्यम्॥

अर्थ- हरिण हरिणों के साथ, गायें गायों के साथ, घोड़े घोड़ों के साथ, मूर्ख मूर्खों के साथ और विद्वान् विद्वानों के साथ ही रहा करते हैं। मित्रता समान आचरण व समान स्वभाव (आदत) वालों में ही होती है।

7. सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः।
यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते॥

अर्थ- फल और छाया से युक्त विशाल वृक्ष का ही

आश्रय लेना चाहिए। भाग्य (दुर्भाग्य) से यदि (वृक्ष पर) फल नहीं है, तो (भी) छाया (भला) किससे रोकी जा सकती है अर्थात् छाया तो आसानी से मिल जाती है।

8. अमन्त्रमक्षरं नास्ति, नास्ति मूलमनौषधम्।
अयोग्यः पुरुषः नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः॥

अर्थ- मन्त्र रहित (अक्षर वास्तव में) अक्षर नहीं है। औषध रहित (जड़ वास्तव में) जड़ नहीं है। अयोग्य (पुरुष वास्तव में) पुरुष नहीं है। वहाँ (उनमें) योजक दुर्लभ होता है।

9. विचित्रे खलु संसार नास्ति किञ्चिन्निरर्थकम्।
अश्वश्चेद् धावने वीरः भारस्य वहने खरः॥
अर्थ- इस विचित्र (अद्भुत) संसार में कुछ भी व्यर्थ नहीं है। घोड़ा यदि दौड़ने में वीर (श्रेष्ठ) है तो गधा भार ढोने में (वीर/श्रेष्ठ) है।

इकाई-21

प्रश्न- कोपि एकं पत्र लेखनम् कुरुत।

(1) अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रम्।

उत्तर- श्रीमन्तः प्राचार्यमहोदयाः

शासकीय - उत्कृष्ट-उच्चतर-माध्यमिकविद्यालयः

भिण्डनगरम्, मध्यप्रदेशः

विषय- अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रम्

श्रीमन्तः,

सेवायां सविनयं निवेदनम् इदं यद् अहम् अद्य अकस्मात् ज्वरपीडितः अस्मि। अत एव विद्यालयम् आगन्तुं सर्वथा असमर्थः अस्मि। कृपया पञ्चदिवसानां (पञ्चदिनाङ्क नव-दिनाङ्क-पर्यन्तम्) अवकाशं स्वीकुर्वन्तु।

दिनाङ्क 04/04/2021

भवदीयः शि

यज्

कक्षा-दशमी 'अ' व

(2) मित्राय स्वाध्ययनस्य पत्रम् ।

उत्तर -

प्रियः रामः

सादर नमः

अत्र कुशलम् तत्रास्तु । मया भवदीय कृपा पत्रं प्राप्तम् ।
अखिलं च वृत्तं ज्ञातम् । अद्यत्वे मम वार्षिकी परीक्षा
भवति ।

अहम् अध्ययने सम्यक्तया दत्त चित्तोऽस्मि । साम्प्रतं
यावत् परीक्षायाः । प्रश्नपत्राणि साधु लिखितानि सन्ति ।
आशासे परीक्षायावश्यं सफलो भविष्यामि । निजपितृपादेभ्यो
मम सादरं प्रणतयः सूचनीयः ।

भवतः मित्रम्

राघवेन्द्र सिंहः

(3) पितरौ प्रति परीक्षायाः परिणामसूचकं पत्रम् ।

जयपुरतः

दिनांक - 28.05.2021

श्रद्धयेषु पितृचरणेषु,

सादरं प्रणामः ।

अत्रकुशलं तत्रास्तु । भवदीयं स्नेहापूरितं पत्रं अद्यैव अहम्
प्राप्तवान् सम्पूर्णं वृत्तं च ज्ञातवान् । अधुना मम वार्षिकी
परीक्षा प्रचलति । परीक्षायाम् इदानीं यावत् सर्वाणि
प्रश्नपत्राणि सम्यक् अभवन् । शेषविषयाणां स्थितिः अपि
समीचीना वर्तते । आशासे यत् परीक्षायाम् उत्तमान् अंकात्
प्राप्य कक्षायां श्रेष्ठस्थानं प्राप्स्यामि ।

परीक्षानन्तरं शीघ्रमेव गृहम् आगमिष्यामि ।

पूजनीयेषु मातृचरणेषु मम प्रणामः कथनीयः । अनुजाय
आशीषः ।

भवदाज्ञाकारी पुत्रः

अर्जुनः

(4) पुस्तकानि प्रेषयितुं प्रकाशकं प्रति पत्रम् ।

सविधे

मान्यसश्चालकः

पल्लवप्रकाशनम्

'अक्षरम्' बेङ्गलूरु-85

मान्याः

भवद्भिः प्रकाशितानि कानिचन पुस्तकानि मया दृष्टानि ।
तानि सर्वाणि संस्कृताध्ययनार्थम् अत्युपयोगीनि सन्ति ।
अतः भविद्भिः प्रकाशितानां सर्वेषां पुस्तकानाम् एकैकां
प्रतिकृतिं वि.पि.पि. द्वारा प्रेषयन्तु । यदि वि.पि.पि. द्वारा
पुस्तकप्रेषणव्यवस्था भवतां नास्ति तर्हि पुस्तकानाम्
आवलीं, तेषां निमित्तं कियत् धनं प्रेषणीयम् इति विवरणं
च प्रेषयन्तु । अहं धनं प्रेषयिष्यामि ।
अविलम्बेन भवतां पत्रोत्तरं निरीक्षे ।

इति भवदीयः

इकाई-22

अधोलिखितम् अपठित गद्यांश सम्यक् पठित्वा
प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

(1) उत्साहः, उदासीनता, निराशा चेति विस्त्र
अवस्था । शिशवः सदा उत्साहशीलाः इति
विदितमेव । युवानां अपि प्रायेण उत्साहशीलाः
अनेके वृद्धा अपि तथैव । वयसः उत्साहस्य च नास्ति
सम्बन्धः । उत्साहाः मानवस्य सहज स्वभावः सः
शरीरस्य च विकासाय भवति । शिशु उत्साहेन सर्वं
गृहीतुम् सर्वे सह खादितुम् सर्वे सह खेलितुम् च
प्रवर्तते ।

प्रश्नाः

(अ) शिशु उपहासे कृते किं करोति?

(ब) मनसः कति अवस्थाः सन्ति?

(स) के-के उत्साहशीलाः भवन्ति?

(द) युवानां पदे कः विभक्तिः अस्ति?

आदर्श उत्तर-

(अ) शिशु उत्साहेन सर्वं गृहीतुम्, खादितुम्, खेलितुम् च प्रवर्तते।

(ब) मनसः, त्रिस्तः अवस्थाः सन्ति।

(स) बालकः, युवानाः, वृद्धाः, उत्साहशीलताः भवन्ति।

(द) षष्ठी विभक्ति बहुवचन।

(2) कस्मिंश्चित् प्रदेशे काचित् नदी प्रवहति। नदी तीरे कश्चन् सन्यासी स्वशिष्यैः सह आश्रमं निर्माय वसति स्म। एकदा सन्यासी शिष्यैः सह नद्यः अपरं तीरम् गन्तुम् एकम् नौकां आरुढवान्। वेगेन प्रवहन्त्याम् नद्याम् अकस्मात् एका अपरा नौका शिलाया घट्टनेन निमग्नाः अभवत् । सन्यासी अकथयत् - तस्यां नौकायां स्थितेषु कश्चिद् दुष्टः आसीत् इति मन्ये।

प्रश्नाः

(अ) सन्यासी कुत्र वसतिस्म?

(ब) अपरः नौका कस्याः घट्टनेन, नद्याम्, निमग्नः अभवत्?

(स) सन्यासी नौका दुर्घटनायाः किम् कारणम् कथितवान् ?

(द) नदी कुत्र प्रवहति?

आदर्श उत्तर-

(अ) सन्यासी नदीतीरे वसति स्म।

(ब) अपरः नौका शिलायाः घट्टनेन निमग्नाः अभवत् ।

(स) सन्यासी दुर्घटनायाः कारणम् कथितवान् - कश्चिद् दुष्टः आसीत् इति मन्ये।

(द) कस्मिंश्चित् प्रदेशे नदी प्रवहति।

(3) जननी जन्मभूमि स्वर्गादपि गरीयसी। जन्मभूमि स्वर्गात् उत्कृष्टतरः अस्ति। वैदिक ऋषिः कथयति-

माता भूमिः पुत्रोऽयं पृथिव्या। अतः अस्माभिः स्वार्थम् परित्यज्य देशस्य देशवासिना च सेवा सततं करणीया वयं राष्ट्रभावां, राष्ट्रीय चरित्रं त्यागभावानाम् विना राष्ट्रस्य संरक्षणम् कर्तुं न पारयामः।

प्रश्नाः

(अ) जन्मभूमिः कस्मात् गरीयसी?

(ब) माता भूमिः इति कः कथयति?

(स) अस्माभिः पदेः का विभक्तिः अस्ति?

(द) भूमिः इति शब्दस्य एकं पर्याय पदं लिखत?

आदर्श उत्तर-

(अ) जन्मभूमिः स्वर्गादपि गरीयसी।

(ब) माता भूमिः वैदिक ऋषिः कथयति।

(स) अस्मद् शब्द, तृतीया विभक्तिः बहुवचनम् ।

(द) भूमिः शब्दस्य पर्याय पदं वसुन्धरा अस्ति।

(4) सतां सज्जनानाम्, संज्ञति संपर्कः संसर्गो वासनातिः इति कथ्यते। वस्तुतः सतसङ्गत् एव मानवः समुन्नतो भवति। सज्जनानाम् संसर्गेण जनः सज्जनः भवति। दुर्जनानां संसर्गेण दुर्जनः भवति। अतः सौसमुन्नति इच्छिता जनेन सर्वदा सतामेव संगतिविधेयः।

प्रश्नाः

(अ) अस्य गद्यांशस्य शीर्षकं लिखत ।

(ब) केन जनाः सज्जनः भवति।

(स) दुर्जनः शब्दस्य विलोम शब्दः लिखत।

(द) मानवः कस्मात् समुन्नतो अस्ति?

आदर्श उत्तर-

(अ) सत्सङ्गतिः।

(ब) संसर्गेण जनाः सज्जनः भवति।

(स) सज्जनः।

(द) मानवः सतसङ्गात् समुन्नतो भवति।

इकाई-23

प्रश्न- अधोलिखित एकं विषयं आधारीकृत्य निबन्ध लेखनं कुरुत।

(1) महाकवि कालिदासः

कविकुलशिरोमणिः महाकविः कालिदासः संस्कृतभाषायाः श्रेष्ठतमः कविः अस्ति। सः नाटककारः महाकाव्यप्रणेता गीतिकाव्यकर्ता (खण्डकाव्यकर्ता) च आसीत्। तस्य प्रमुखाः ग्रन्थाः सन्ति यथा-

(अ) त्रीणिनाटकानि- मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् च।

(ब) महाकाव्य-द्वयम्- रघुवंशम् कुमारसम्भवं च।

(स) गीतिकाव्यद्वयम्- मेघदूतम् ऋतुसंहारम् च।

कालिदासस्य लोकप्रियतायाः कारणं तस्य अत्युत्तरस्यांदिशि हिमालयो वर्तते। सागरः अस्य प्रसादगुणयुक्ता ललिता शैली अस्ति। कालिदासस्य पादप्रक्षालनं करोति। अस्य भूमिः शस्यश्यामला अस्ति। प्रकृतिचित्रणं अतीव रम्यम् अस्ति। चरित्रचित्रणे कालिदासः अतीव पटुः अस्ति। अनुमीयते यत्तस्य जन्मभूमिः उज्जयिनी आसीत्। मेघदूते उज्जयिन्याः भव्यं वर्णनं विद्यते। कालिदासस्य कृतिषु कृत्रिमतायाः अभावः अस्ति। कालिदासस्य साहित्ये काव्यसौन्दर्यं रसनिरूपणं च सर्वत्र दृश्यते। तस्य सूक्तयः सुधासिक्ताः चेतोहराः सन्ति। कालिदासस्य उपमा प्रयोगः अपूर्णः अतः साधूच्यते- 'उपमा कालिदासस्य।'

(2) संस्कृतभाषायाः महत्वम्

संस्कृतभाषा विश्वस्य सर्वासु भाषासु प्राचीनतमा सर्वोत्तमसाहित्यसंयुक्ता चास्ति। संस्कृता परिशुद्धा व्याकरणसम्बन्धिदोषादिरहिता संस्कृतभाषेति निगद्यते। प्राचीने समये एषैव भाषा सर्वसाधारणा आसीत्। सर्वे जनाः संस्कृतभाषाम् एव वदन्ति स्म। एषा एव अस्माकं

पूर्वजानाम् संस्कृतभाषायामेव विश्वसाहित्यस्य सर्वप्राचीनग्रन्थाः चत्वारो वेदाः सन्ति येषां महत्त्वमद्यापि सर्वोपरि वर्तते। भाषकालिदासः अश्वघोष-भवभूति-दण्डि-सुबन्धु-बाण-जयदेव प्रभृतयो महाकवयो नाटकारश्च संस्कृतभाषायाः एव। जीवनस्य सर्वसंस्कारेषु संस्कृतस्य प्रयोगः भवति। अधुनाऽपि सङ्गणकस्य कृते संस्कृतभाषा अति उपयुक्ता अस्ति। संस्कृतभाषैव भारतस्य प्राणभूताभाषा अस्ति राष्ट्रस्य ऐक्यं च साधयति। भारतीय गौरवस्य रक्षणाय एतस्याः प्रसारश्च सर्वैरेव कर्तव्यः। अतः एव उच्यते- 'संस्कृतिः संस्कृताश्रिता।'

(3) अस्माकं देशः

भारतोऽस्माकं देशः। अस्माकं देशोऽति विशालः अस्ति। अस्माकं देशे अनेकाः प्रदेशाः सन्ति। अस्माकं देशे अनेकाः भाषाः सन्ति। अस्मिन् देशे विभिन्न धर्मावलम्बिनः वर्तन्ते। अस्माकं देशे विविधाः संस्कृतयः सन्ति। परं सर्वासु संस्कृतिषु सादृश्यं वर्तते। वयं मातुः औरसाः पुत्राः एव निवसामः। अस्माकं हृदये भावात्मिकी एकता विद्यते। सङ्कटकाले वयं क्षुद्रभेदान् परित्यज्य देशहितं चिन्तयामः। भारतभूमिः अस्माकं माता अस्ति। वयं भारतभूमेः पुत्राः स्मः। अस्याः सम्मानं रक्षितुं वयं सदैव तत्पराः स्मः। भारते प्रभूतं अन्नं भवति। भारते अनेकानि ऐतिहासिकस्थलानि सन्ति। भारते गङ्गा-यमुना-गोदावरी-सरस्वती-नर्मदादयः नद्यः प्रवहन्ति। विशालं भूमण्डलं व्याप्य अयं देशः एशियामहाद्वीपस्य अन्यतमः राष्ट्रः सज्जातः। वयं सदा स्वराष्ट्रस्य रक्षां कर्तुम् उद्यताः स्याम। कथितमस्ति- "जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।"

(4) अनुशासनम्

जीवनस्य विविधक्रियाणां नियन्त्रणार्थम् अनुशासनस्य आवश्यकता भवति। एतदर्थं जीवने सर्वैः अनुशासनं पालनीयम्। अनुशासनरहितं जीवनं पशुवत् उच्छिद्मं भवति। ये जनाः अनुशासनस्य एवमव पालनं कुर्वन्ति ते जीवने श्रेयः लभन्ते। स्वानुशासनं मानवस्य एकं वैशिष्ट्यम् अस्ति। सेनायाम् अनुशासनस्य अत्यधिकं महत्त्वं भवति। विद्यार्थिनां जीवने अनुशासनस्य विशिष्टं स्थानं भवति। अनुशासनयुक्तः विद्यार्थी अत्युत्तमः भवति। अतः छात्रैः अनुशासनस्य पालनं कर्तव्यम्।

(5) पर्यावरणम्

अस्मान् परितः यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवायः एव परिसरः अथवा पर्यावरणम् इति पदेन व्यवहियते। इत्युक्ते मनुष्यो यत्र निवसति, यत् खादति, यत् वस्त्रं

धारयति, यज्जलं पिबति यस्य पवनस्य सेवनं करोति, तत्सर्वं पर्यावरणम् इति शब्देनाभिधियते। अधुना पर्यावरणस्य समस्या न केवलं भारतस्य अपितु समस्तविश्वस्य समस्या वर्तते। यज्जलं यश्च वायुः अद्य उपलभ्यते, तत्सर्वं मलिनं दूषितं च दृश्यते अथवा भारतस्य राजधानी अस्ति। पर्यावरणम् पश्यतु। भारतस्य राज्येषु अन्यतमम् अस्ति। पर्यावरणम् भारतदेशस्य राजधानी विश्वस्य अतिविशालासु नगरीषु अन्यतमा इति गण्यते। पर्यावरणम् एषा भारतस्य तृतीया बृहती नगरी वर्तते। इत्यपि विश्रुता इयं नगरी प्राचीनकाले हस्तिनापुरमिति ख्याता आसीत्। इन्द्रसभायामपि सभाजितानां भरतकुलोत्पन्नानां महीपालानां राजधानी अद्यतनीया एव। पर्यावरणम् मुगलवंशीयानां चक्रवार्तिनां तथा आङ्गलानामपि अधिकारिणां केन्द्रभूमिर्भूत्वा अधुनापि भारतीयगणराज्यस्य राजधनीपदमलङ्करोति।